

ROZPAD IMPERIÓW

Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej
w latach 1918–1923

ROZPAD IMPERIÓW

Kształtowanie powojennego ładu w Europie
Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923

Redakcja

Magdalena Gibiec, Grzegorz Hryciuk, Robert Klementowski

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział we Wrocławiu

Wrocław–Warszawa 2020

Recenzenci

prof. dr hab. Grzegorz Strauchold
dr hab. Piotr Cichoracki prof. UW

Projekt okładki

Robert Klementowski

Redakcja językowa

Nataliia Chaura, Anna Sekulowicz, Zofia Smyk

Redakcja techniczna i korekta

Magdalena Gibiec, Joanna Pietruszewska, Jolanta Pawlak

Skład i łamanie

Joanna Wagner-Głowińska

Druk i oprawa

Pasaż Sp. z o.o.
ul. Rydlówka 24
30-363 Kraków

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020

Wydawca

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Publikacja przygotowana przez Oddział IPN – KŚZpNP we Wrocławiu
ul. Sołtysowicka 21A, 51-168 Wrocław

Wydanie I

ISBN 978-83-8229-086-8

Zapraszamy:

www.ipn.gov.pl

www.ipn.poczytaj.pl

Spis treści

Wstęp	9
Preface	13
CZEŚĆ I	
Współpraca i porozumienie w dobie walk o granice	17
<i>Володимир Комар</i>	
Співпраця Польщі з державами на постімперському просторі Росії (1918–1923 рр.)	18
<i>Юлія Вялова</i>	
Леон Василевський – постать політика у контексті спроб польсько-українського порозуміння	35
<i>Леонід Зашкільняк</i>	
Спроби українсько-польського порозуміння у 1918–1923 роках	48
<i>Ганна Капустян</i>	
„За Вашу і нашу свободу!”. Польсько-український альянс 1920 року	67
CZEŚĆ II	
Peryferie: Galicja – Ruś – Polesie	77
<i>Marcin Gaczkowski</i>	
Galicja (wielokrotnie) wynaleziona. Mit wschodniej Galicji w narracjach ukraińskich, rosyjskich i polskich w czasie I wojny światowej	78
<i>Magdalena Lachowicz</i>	
Sprawa Rusi Podkarpackiej w rozstrzygnięciach I wojny światowej a praktyka I Republiki Czechosłowackiej	98
<i>Michał Jarnecki</i>	
Kręta droga do samostanowienia, czyli przypadek Rusi Zakarpackiej	113

<i>Pavel Ablamski</i>	Niespokojne peryferie. Polesie w pierwszych latach odrodzonego państwa polskiego (1919–1925)	133
CZEŚĆ III		
	Funkcjonowanie państw w nowym porządku prawnym	147
<i>Therese Garstenauer</i>	Former Habsburg-Austrian administrative staff after the end of the Empire	148
<i>Ryszard Tomczyk</i>	Z Austrii do Polski. Zmiany prawno-administracyjne na terenie byłej Galicji Wschodniej (Małopolski Wschodniej) w pierwszych latach niepodległości	163
<i>Сергій Гладушук</i>	Українці та поляки в суспільно-політичному русі Волині в роки становлення польської адміністрації у 1918–1921 рр.	193
<i>Олег Разиграєв</i>	Формування польської пенітенціарної системи на Волині та Східній Галичині в 1918–1923 рр. Вибрані аспекти	218
<i>Юрій Крамар</i>	Формування польського адміністративного апарату на Волині (1919–1923). Реакція місцевого соціуму	235
<i>Алла Бойко</i>	Преса 1917–1919 рр. як історичне джерело. Суспільно-церковний аспект	251
<i>Maciej Strutyński</i>	Kościół greckokatolicki wobec budowy niepodległego państwa ukraińskiego 1918–1923	267
CZEŚĆ IV		
	Upadek imperiów wobec różnych koncepcji politycznych	285
<i>Natali Stegmann</i>	Poland and the Versailles Order. Intersections of transnational, international and national actions in social politics	286
<i>Krzysztof Kawalec</i>	Wizja Polski niepodległej w enuncjacjach głównych nurtów politycznych	303

<i>Dmytro Bondarenko</i>		
The downfall of the Russian and the Austro-Hungarian empires and the Monarchist Counter-revolution in Central and Eastern Europe, 1918–1919		326
<i>Michał Klimecki</i>		
Skrajna lewica na ziemiach polskich wobec niepodległego państwa. Od Komunistycznej Partii Robotniczej Polski i Komunistycznej Partii Galicji do Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnej Polski i Galrewwkomu		338
CZEŚĆ V		
Kształtowanie granic w obliczu nowego układu sił		363
<i>Grzegorz Hryciuk</i>		
Jak rozdzielić nierozdzielne?		364
<i>Tadeusz Kopyś</i>		
Kształtowanie się granic Królestwa Węgierskiego po 1918 r.		376
<i>Aleksandar Životić</i>		
The breakup of the Austro-Hungarian Empire and the Demarcation Problems in South-East Europe. Serbian Army and Protection of the Borders of the Yugoslav State (1918–1920)		400
<i>Waldemar Rezmer</i>		
Polsko-litewski konflikt zbrojny 1918–1923. Geneza i przebieg		417
<i>Serhiy Choliy</i>		
Loyalty crisis and formation of national army in Ukraine in context of Russo-Ukrainian wars		477
<i>Igor Срібняк</i>		
Республіка Польща і Українська Народна Республіка у боротьбі з більшовизмом у 1921 р. Організаційно-агентурна діяльність Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР (за матеріалами ЗНіО і БН)		492
<i>Rimantas Miknys</i>		
Projekty politycznej przyszłości Litwy w planach masonerii a konflikt litewsko-polski w latach 1919–1922		508
Wykaz skrótów		519
Indeks osobowy		523

Ігор Срібняк

Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0001-9750-4958

Республіка Польща і Українська
Народна Республіка у боротьбі
з більшовизмом у 1921 р.
Організаційно-агентурна діяльність
Партизансько-Повстанського штабу при
головній команді Військ УНР
(за матеріалами ЗНіО і БН)

У сучасній українській історіографії наукова розробка даної проблеми розпочалась у середині 1990-х рр. дисертаційним дослідженням автора цієї публікації, у третьому розділі якої було проаналізовано процес розгортання партизансько-повстанського руху в Україні (під гаслами УНР), який спрямовувався Партизансько-Повстанським штабом (ППШ) при головній команді Військ УНР¹. Паралельно ця тема вивчалась Володимиром Сідаком, який провадив свої дослідження – спираючись на передані до України копії матеріалів Національної бібліотеки Польщі (Варшава)². До дослідження діяльності ППШ – в контексті підготовки ним II-го Зимового походу Повстанської армії УНР – у цей час звернувся й Василь

¹ І. Срібняк, *Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.)*, дис. канд. іст. наук, Київ 1995.

² В. Сідак, *Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.)*, Київ 1995; *Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр. Збірка документів та матеріалів*, ред. В. Сідак, Київ 1995.

Верига³. Ще за два роки після того діяльність Штабу була розкрита в рамках авторської монографії⁴, а пізніше знайшла додаткове висвітлення в окремій статті⁵.

За кілька років потому, наукова розробка цієї теми була продовжена дисертаційним проектом та низкою статей Тетяни Плазової⁶, яка при цьому використовувала штучно вигадану (певно що нею ж самою) назву цієї інституції – „Український Партизансько-Повстанський Штаб”, який так ніколи не називався. Можливо це сталося тому, дослідниця не була хоча би мінімально ознайоmlена з історіографічним доробком своїх попередників, або навпаки – не вважала за потрібне згадувати про вже опубліковані роботи дослідників історії згадуваного Штабу.

У 2009 р. до вивчення цієї тематики (щоправда – тільки у рамках однієї статті) підключився професор кафедри філософії та політології Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Степана З. Гжицького кандидат історичних наук, доктор філософії Марія Дзера, що без сумніву надало додаткового динамізму науковій розробці цієї проблематики. На жаль, обидва автори цієї статті у своїй історіографічній „оцінці” стану розробленості проблеми діяльності ППШ (а точніше неготовності дати їй об’єктивну характеристику) – обмежились лише заявленим твердженням про „заангажованість” української історіографії, яка „формулася зусиллями двох протилежних дослідницьких таборів” (і це станом на 2009 р.!)⁷.

Діяльність ППШ (крізь призму підготовки загального антибільшовицького збройного повстання) розглянув В’ячеслав Василенко, використавши при цьому матеріали, що зберігаються в Галузевому державному

³ В. Верига, *Листопадовий рейд*, Київ 1995.

⁴ І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*, Київ–Філядельфія 1997, с. 82–108.

⁵ І. Срібняк, *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р.*, „Український історичний журнал” 2001, № 5, с. 107–120.

⁶ Т. Плазова, *Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)*, дис. канд. іст. наук, Львів 2005, 187 арк.; Т. Плазова, *Формування Українського Партизансько-Повстанського Штабу як координатора антибільшовицької боротьби у 1921 р.* „Вісник Національного університету «Львівська політехніка»” 2006, № 571, с. 262–268; Т. Плазова, *Історіографічні та археографічні джерела про діяльність Українського Партизансько-Повстанського Штабу в боротьбі за відновлення суверенітету України*, „Військово-науковий вісник” 2008, вип. 10, с. 99–115.

⁷ М. Дзера, Т. Плазова, *Діяльність розвідувального відділу Українського Партизансько-Повстанського Штабу*, „Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького” 2009, № 3, с. 355–361.

архіві Служби безпеки України⁸. Багатьох аспектів функціонування згаданого Штабу в різний час також торкалась ціла низка істориків у рамках власних дослідницьких проєктів (Ярослав Файзулін, Валерій Кучер, Олег Шатайло та ін.). Не полишала вивчення цієї теми й Т. Плазова, можливо що збагнувши цілковиту невідповідність своїх давніших оцінок стану історіографічної розробленості даної проблеми⁹.

У польській історіографії цю проблематику – в контексті дослідження діяльності Державного центру УНР в екзилі та політики прометеїзму – досліджував Я.Я. Бруський¹⁰. Окремі згадки про специфіку виконання ППШ роботи розвідницького змісту містяться у монографії А. Крзака¹¹.

Водночас попри той інтерес, які виявили українські та польські дослідники до обставин функціонування ППШ важливою залишається потреба збагачення джерельно-документального підґрунтя даної дослідницької проблеми. Окремі дані про функціонування Штабу можна почерпнути зі збірки документів, що зберігаються в київських архівосховищах¹². Водночас видається важливим залучити до наукового обігу й матеріали польських архівів, і зокрема ті документи, які зберігаються в Національному закладі імені Оссолінських (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu) та Національній бібліотеці Польщі (Biblioteka Narodowa, Warszawa). Останні мають значний фактологічний потенціал, уможливаючи створення об'єктивної картини діяльності ППШ¹³.

* * *

⁸ В. Василенко, *Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.)* „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2008, ч. 1–2, с. 138–196.

⁹ Т. Плазова, *Висвітлення діяльності Українського Партизансько-Повстанського Штабу в міжвоєнний період (історіографічний аспект)*, „Гілея” 2017, вип. 125, с. 68–70.

¹⁰ J.J. Bruski, *Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*, Kraków 2004; *idem, Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.

¹¹ A. Krzak, *Kontrwywiad wojskowy II RP przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939*, Toruń 2007.

¹² В. Верстюк, Я. Файзулін, В. Скальський, Юрій Тютюнник. *Бід „Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали*, Київ 2011.

¹³ Загальна характеристика документів представлена в: М. Палієнко, І. Срібняк, *Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53)*, „Етнічна історія народів Європи” 2018, вип. 54, с. 127–140; І. Sribnyak, *Historia utrwalona w dokumentach. Źródłowe znaczenie zbiorów archiwalnych Ossolineum dla rekonstrukcji działalności Rządu Ukrainńskiej Republiki Ludowej na Emigracji (na przykładzie kolekcji 22/53)* „Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich” 2018, вип. 29, с. 155–173.

Хоча мілітарна боротьба з більшовицькою Росією у листопаді 1920 р. завершилась не на користь УНР, а її уряд та армія були змушені залишити українські терени та відступити до меж Польщі – боротьба з більшовицькою Москвою не припинялась, набувши нових форм. Задля внесення певного наголосу в народний рух опору московській владі на українських землях, який у цей час розгортався здебільшого стихійно, у грудні 1920 р. в структурі Генерального штабу армії УНР було створено відділ повстанських організацій на чолі з генштабу підплк. Вільгельмом Зеєгоршем. А вже 21 січня 1921 р. Голова Директорії УНР Симон Петлюра на засіданні Ради народних міністрів порушив питання про необхідність всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади. У цей час стала очевидною потреба створення спеціального органу, здатного ініціювати та очолити український антибільшовицький рух опору в національному масштабі¹⁴.

Ним став утворений у середині лютого 1921 р. Партизансько-Повстанський штаб (ППШ) при головній команді Військ УНР, який був підпорядкований безпосередньо головному отаману Військ УНР С. Петлюрі, як головнокомандуючому всіма регулярними і повстанськими військами. Штаб був покликаний вирішувати всі питання, пов'язані зі збройним опором більшовицькій владі в Україні та впровадженням у життя сталої широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання.

Начальником Штабу був призначений командувач 4-ої Київської стрілецької дивізії армії УНР генерал-хорунжий Юрій Тютюнник, який на виконання відповідних директив С. Петлюри негайно приступив до його організації. 18 лютого 1921 р. відбулись перші призначення – генштабу підполк. Олександр Кузьмінський був затверджений тимчасово виконуючим обов'язки помічника начальника штабу, генштабу підполк. Вільгельм Зеєгорш – т.в.о. начальника організаційно-оперативно-розвідного відділу, сотник Леонід Ступницький – т.в.о. агітаційного відділу¹⁵.

Спочатку ППШ перебував у м. Тарнові, таємно проводячи організаційну роботу з представниками повстанських організацій і зв'язківцями партизанських загонів, які прибували із закордону для отримання керівних вказівок та матеріальних засобів. Збільшення обсягів роботи Штабу спонукало до тіснішої кооперації з відповідними структурами Генерального штабу Війська Польського, обумовивши створення його

¹⁴ Докладніше про це див. І. Срібняк, *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу...*, с. 108.

¹⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі: ZNiO), Dz. Rękopisów, 22/53/5, Наказ по Штабу Партизансько-Повстанських військ, ч. 1, 18 II 1921 р.

спеціального представництва ППШ – інформаційного (розвідницького) відділу „Евіденція-II” у Львові при штабі VI армії Війська Польського (12 березня 1921 р.). Співробітники трьох його секцій (організаційно-облікової, евіденційної та політичної) обробляли дані, отримані від кур’єрів та розвідників ППШ, а також узагальнювали інформацію, отриману від посланців міського підпілля та українських повстанців. Завдяки цьому, Державний центр УНР в екзилі був достатньо добре поінформований про стан, чисельність та дислокацію більшовицької армії. Ця інформація передавалась й польській військовій розвідці¹⁶.

Навесні 1921 р. ППШ доклав всіх зусиль для надання партизансько-повстанському рухові в Україні рис системності, для чого створив п’ять повстанських груп (поділивши їх на повстанські райони) та призначив їх начальників та штаби. У свою чергу групи поділялись на повстанські райони, посади в яких заміщувались старшинами армії УНР – відрядженними ППШ із відповідними дорученнями.

Перша (Південна) повстанська група охоплювала територію Миколаївської, Одеської, Херсонської губерній, південь Поділля та західну частину Катеринославщини й поділялась на п’ять районів. Начальником цієї групи був призначений плк. (пізніше – генерал-хорунжий) Андрій Гулий-Гуленко. Друга група, була розгорнута на північ від першої – в межах території, окресленої лініями: рр. Припять і Дніпро, залізниця Черкаси-Вапнярка і далі до Ямполья, р. Дністер, польський кордон) у складі п’яти повстанських районів. Начальником цього району став підплк. Юлій Мордалевич. Третій повстанський район обіймав територію Чернігівської та Полтавської губерній, а також північну частину Катеринославщини, обов’язки начальника цієї групи були покладені на отамана Андрія Левченка. У межах південної України (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) була розгорнута четверта повстанська група на чолі з отаманом Бровою. До району дій п’ятої повстанської групи (начальник – поручник Павлюк) входили Харківщина та Донбас¹⁷.

Слід відзначити, що в межах 1, 2 і 3 груп партизансько-повстанський рух під прапором УНР мав найбільше піднесення, що обумовлювалось близькістю кордону та налагодженістю зв’язку з ППШ. Натомість у межах 4 групи донедавна активно оперувала Революційно-повстанська армія Нестора Махна, яка станом на весну 1921 р. фактично перестала існувати. Разом з тим, вцілілі партизанські ватажки Нестора Махна все ще зберігали свій вплив на частину селянства цього регіону. Відтак соціальна база

¹⁶ І. Срібняк, *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу...*, с. 109.

¹⁷ Biblioteka Narodowa, Warszawa (далі: BNW), *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68868, Терени повстанських груп та районів та персональний склад їх штабів, б.д., к. 1–25.

для розгортання партизанських рухів під прапором УНР була дуже обмеженою, що обумовлювало майже повну нерозвиненість структур ППШ. Найважливішим завданням ППШ навесні 1921 р. стало забезпечення регулярного зв'язку зі штабами 2 і 3 груп та відповідних районів. Із цією метою у березні ц.р. на польсько-радянському кордоні заходами „Евіденції-П” було створено два контрольні-перепускні пункти (в Тарнополі та Дубно – з підпунктами на кордоні в Ланівцях, Корці та Підволочиську), які й використовувались розвідниками та зв'язківцями, що по-вертались (або відряджались) до радянської України. Хоча їх очолювали офіцери польської розвідки, всією поточною роботою керували старшини ППШ. Пізніше кількість таких пунктів була збільшена до п'яти (та 14 відряджені загалом понад 480 агентів, розвідників та старшин-організаторів партизанських загонів¹⁸).

Відрядження розвідників та зв'язківців до меж першої групи відбувалось в інший спосіб – через територію Бессарабії. Для отримання відповідних дозволів на перетин польсько-румунського кордону начальник Штабу генерал Ю. Тютюнник звертався до референта українських справ при ППШ кпт. Віктора Чарноцького. Завдяки сприянню польської військової розвідки вже у березні 1921 р. у розпорядження начальника цієї групи Андрія Гулого-Гуленка були відправлені перші посланці ППШ, що дозволило зробити перші їх призначення на різні посади в повстанських районах¹⁹.

Щоправда, у подальшому відряджені до Бессарабії змушені були довший час очікувати на залагодження всіх формальностей для перетинання польсько-румунського кордону. Річ у тім, що навіть маючи відповідні дозволи на перетин кордону від польської влади, посланці ППШ зустрічались з різними штучними проблемами на польському боці кордону. Адже його легальний перетин потребував як візи МЗС Польщі, так і румунської влади, а в разі відсутності будь-якої з них, польсько-румунський кордон довелось переходити нелегально, що тягнуло за собою й додаткові матеріальні витрати. Але попри це, відрядження українських старшин з Польщі до Румунії продовжувалось і надалі²⁰.

Зрозуміло, що такі обсяги роботи ППШ вимагали значних видатків, які покривались Державним центром УНР в екзилі. Докладніші дані про

¹⁸ І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена...*, с. 86–87.

¹⁹ ZNiO, Dz. Rękopisów, 22/53/5, клопотання генерала Ю. Тютюнника перед В. Чарноцьким у справі отримання візи для в'їзду до Румунії зв'язкового старшини Партизансько-повстанського штабу сотника О. Долинюка, б.д.

²⁰ Див. про це І. Срібняк, М. Палієнко, *Уенерівська конспірація в Бессарабії. Створення підпільних структур та їх організаційно-бойова діяльність на півдні України (1921 р.)*, „Rușin” (Chișinău, Moldova) 2018, вип. 3, с. 262.

це містяться у кошторисі ППШ (ч. 64 від 5 квітня 1921 р.), з якого випливає, що тільки за два місяці (лютий-березень) на потреби Штабу було асигновано 50 385 000 марок польських (м.п.), 4 280 000 рублів царських, 85 600 000 рублів радянських, 570 000 лей румунських, 5000 фунтів стерлінгів²¹. З цих сум, 10 000 000 м.п. було витрачено на „організацію національних гуртків на Україні і в ворожих військах”, ще 1 308 000 м.п. – використано для утримання апаратів штабів чотирьох повстанських груп та двадцяти районів, зв'язкових старшин, ад'ютантів, інформаторів-агітаторів (загалом 165 осіб). На „одноразові витрати з організації повстання на терені України” (у т.ч. – відправка зв'язкових і агітаторів через кордон, тиражування літератури, непередбачені видатки) було витрачено 3 885 000 м.п., 4 280 000 рублів царських, 85 600 000 рублів радянських, 240 лей румунських.

Крім того, за рахунок таємних грошових надходжень ППШ покривав видатки на утримання „зв'язкових органів” (йшлося про персонал спеціальних контрольно-перепускних пунктів на польсько-радянському та румунсько-радянському кордоні, через які до радянської України таємно відряджались емісари та кур'єри Штабу). Щомісячно на утримання ППШ та його персоналу (35 осіб) виділялось 350 000 м.п.²²

Здійснені Штабом грошові видатки та ретельний інструктаж посланців представників підпілля сприяв активізації партизансько-повстанського руху в Україні. Опосередкованим підтвердження тому був зміст листів, які повстанці адресували С. Петлюрі навесні 1921 р. Так, зокрема, у листі повстанського комітету Хорольсько-Золотоношського повіту (від 7 квітня 1921 р. за підписом „Чубаров”), йшлося: „Надія у всій Полтавщині тільки та, що прийшла весна, зійшло сонце, а за сонцем зійде і Петлюра – кажуть селяни. Коли комуністи приїжджають на село і агітують, що Петлюра сидить у тюрмі в Польщі і ми з Польщею заключили мир і його передадуть до більшовицької тюрми, то селяни кажуть – знаєм ми вас гарно, брешіть ви всім кацапам (росіянам – *авт.*) тільки не нам”. Емоційна частина листа завершувалась цілком діловим тоном: „Чекаємо Вашого наказу про виступ. Маємо людей і зброю”²³.

Слід відзначити, що маючи організаційну та фінансову підтримку з боку ППШ частина отаманів активізувала бойові дії проти більшовиків, проводячи навіть широкомасштабні операції проти регулярних військ Робоче-Селянської Червоної Армії (РСЧА). До їх числа належав

²¹ ZNiO, Dz. Rękopisów, 22/53/5, Кошториси видатків Партизансько-Повстанського штабу, б.д.

²² Там же.

²³ Там же.

начальник п'ятого району першої повстанської групи отаман „Чорно-морських військ” сотник Семен Заболотний²⁴, який крім вдалих дій прозвернувся з цілою низкою своїх відозв та звернень до різних категорій населення (у т.ч. – „Товарищі Красноармейці”, „До населення України”, „Брати Селяни”, „До української інтелігенції”). Також ним підписувались накази підлеглим йому партизанським загонам, які були обов'язкові для виконання на тимчасово звільнених від присутності більшовицької адміністрації селах²⁵.

З метою координації діяльності з іншими антибільшовицькими організаціями (насамперед – підпільниками, підпорядкованими Російському евакуаційному комітетові), які діяли на теренах України, начальник Штабу генерал Ю. Тютюнник 12 червня 1921 р. провів у Варшаві таємні перемовини з головою згадуваного Комітету Б. Савінковим. Їх наслідком стала домовленість про координацію діяльності двох структур у боротьбі з більшовизмом. При цьому керівники української і російської організацій погодились на розмежування теренів своєї діяльності – ППШ мав провадити свою діяльність на території України, комітет – на російських землях. Слід відзначити, що після цього савінковці не припинили своєї конспіративної роботи в межах України (насамперед на її сході та півдні). При цьому, обидві таємні структури намагались використати ресурси кожної на власну користь, внаслідок чого інколи виступали як політичні опоненти на українських землях²⁶.

У другій половині червня 1921 р. всі структури ППШ були перенесені до Львова, а сам Штаб на цей час складався з трьох керувань (політичного, цивільного та військового), очолюваних помічниками начальника ППШ. З них тільки військове керування було повною мірою розбудованим (маючи у своєму складі організаційний, інформаційний та оперативний відділи) та укомплектованим необхідним штатом. Обов'язки помічника начальника ППШ з військового керування виконував начальник штабу 3-ої Залізної стрілецької дивізії армії УНР генштабу плк. Михайло Пересада (Суходольський)²⁷.

²⁴ Див. про це І. Срібняк, М. Палієнко, *Уенерівська конспірація в Бессарабії...*, с. 262–263.

²⁵ BNW, *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68755, Звернення та відозви отамана С. Заболотного, б.д., к. 67–68.

²⁶ BNW, *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68754, Матеріали зі збірки Головного Прокурора ген[ерал]-хор[унжого] Євгена Івановича Мошинського, передані до Архіву, б.д., к. 94.

²⁷ Докладніше про це див. І. Срібняк, *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу...*, с. 109.

У цей час активізуються співпраця начальника ППШ ген. Ю. Тютюнника та його співробітників з офіцерами II відділу („Двуйки”) Генерального штабу Війська Польського, які за дорученням його начальника ген. Тадеуша Розвадовського забезпечували координацію зусиль Польщі та УНР у створенні агентурної мережі в радянській Україні. Представники польської військової розвідки були присутні на спільній нараді з керівництвом ППШ, яка відбулась 24–25 вересня 1921 р. у Львові. Тоді участь в ній взяли начальник II відділу „Двуйки” Генерального штабу Польщі майор Тадеуш Шецель, керівник львівської експозитури м-р Казімеж Фльорек, а також „спеціальний референт з українських справ” кап. В. Чарноцький і начальник відділу III експозитури поручник Ян Ковалевський²⁸.

Під час неї було розглянуто хід підготовки до проведення рейду повстанських груп з теренів Польщі та Румунії, причому польські офіцери звернули увагу Ю. Тютюнника на незавершеність та малу ефективність організаційних заходів ППШ, а також констатували суттєве зменшення обсягів партизанки в Україні, що об'єктивно ускладнювало майбутні дії повстанських груп – після переходу ними радянсько-польського кордону²⁹.

У вересні 1921 р. тривало заміщення посад на вакантні посади в ППШ, зокрема начальником адміністративно-політичного відділу, а невдовзі й начальником цивільного керування було призначено підплк. Йосипа Добротворського. Його заходами була розроблена та введена у дію ціла низка інструкцій, у відповідності з якими мало бути регламентоване життя населення на звільнених від більшовиків на українських землях. До числа таких документів належала „Інструкція для громадської самоохорони” (від 3 вересня 1921 р.), „Інструкція провідникам повстанчого руху на Україні, що до тимчасової влади в різних галузях державного життя” (від 5 вересня 1921 р.), „Інструкція органам місцевої влади що до прав і обов'язків їх та порядку підлеглости” (від 23 вересня 1921 р.), „Положення про Повстанський Суд” (вересень 1921 р.), яке за підписами Ю. Тютюнника і Є. Мошинського було подане на затвердження головного отамана С. Петлюрі (набуло чинності 25 жовтня 1921 р.)³⁰.

Наступного місяця робота з розроблення нормативних документів була продовжена, зокрема Радою народних міністрів УНР був ухвалений „Закон про відновлення чинности органів Судової Влади Української Народньої Республіки”, який був затверджений С. Петлюрою 4 жовтня 1921 р. Також були підготовлені „Наказ про організацію Кордонної

²⁸ В. Верига, *Листопадовий рейд...*, с. 39–40.

²⁹ BNW, *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68868, б.д., к. 516.

³⁰ BNW, *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68755, Інструкції Партизансько-Повстанського штабу, б.д., к. 1–39.

Охорони", „Інструкція кордонній охороні щодо пересування людности за кордон", „Інструкція в справах перевозу товарів за кордон", „Наказ про організацію Кордонної Охорони" (всі – від 22 жовтня 1921 р.).

Командування ППШ приділяло особливу увагу питанням негайного відновлення господарського життя у звільнених районах, тому Й. Добротворським (спільно зі співробітниками економічного відділу ППШ) були розроблені „Інструкція Губерніальному Уповноваженому по справах Народнього Господарства", інструкції губернському і повітовому референтам в фінансових справах, „Коротка інструкція в справі організації Скарбниць та податкових Інспекцій на звільнених від ворога теренах України", „Наказ про порядок відновлення діяльності або відкриття міняльних лавок у тиловому районі Дієвої Армії УНР", „Наказ Губерніальним та Повітовим Управам в справах фінансових", „Оповіщення міністерства фінансів про відновлення обігу карбованців і гривень, випущених урядом УНР" та ін.³¹

У вересні – на початку жовтня 1921 р. ППШ був розроблений й загальний стратегічний план антибільшовицького виступу, який передбачав завдання майже одночасного комбінованого удару з трьох напрямів. Бойові дії мали бути розпочаті рейдом Бессарабської (Південної) групи ген. А. Гулого-Гуленка у напрямку Тираспіль-Одеса, з наступним з'єднанням групи із силами отамана Заболотного та поширенням повстанських дій на весь південний захід України. Проте цей удар носив лише відволікаючий характер, маючи на меті змусити командування Червоної армії (через загрозу втрати Одеси) зосередити в цьому регіоні значні військові сили. Наступним кроком операції мав стати удар ще однієї повстанської групи – Подільської – яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після його виконання, Подільський загін мав з'єднатися з головними силами Повстанської армії УНР – Волинською групою – наступ якої через Волинь мав кінцевою метою захоплення Києва.

Успішне здійснення цього плану у більшій мірі залежало від ефективних і раптових дій партизанських формувань та загонів, що підлягали начальникам повстанських груп та районів. Тому ППШ були розроблені докладні інструкції, які зобов'язали начальників всіх груп здійснити напередодні рейду Повстанської армії УНР широкі партизанські акції в більшовицькому запіллі. Вони мали докласти всіх зусиль для знищення станційних споруд і мостів, чим унеможливити залізничне сполучення на найбільш важливі напрями; перервати зв'язок між штабами Київської і Харківської військових округів із підлеглими їм з'єднаннями РСЧА; захопити у випадку можливості губернські міста. Крім того, штаби

³¹ Там же.

повстанських груп мали забезпечити надійний зв'язок для вчасного оголошення наказу про загальне збройне повстання, а у випадку захоплення окремих повітів – створювати на місцях органи влади, повстанські відділи переформовувати в регулярні частини Армії УНР³².

23 жовтня 1921 р. головний отаман Військ УНР С. Петлюра призначив генерала Ю. Тютюнника командувачем всіма повстанськими силами в Україні, після чого у безпосередню підлеглість йому перейшли всі начальники повстанських груп і районів. Вже наступного дня Ю. Тютюнник надіслав керівникам повстанських груп наказ, доручивши їм оголосити загальне повстання в Україні. Тоді ж ППШ було розформовано – замість нього у Львові було залишено Українське пресо-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської Армії УНР було призначено генштабу полк. Юрія Отмарштейна, йому було доручено сформувати і апарат штабу.

У цей час тривав переїзд із таборів у прикордонну зону вояків армії УНР, які зголосились до участі у визвольному рейді (у складі Подільської групи). Їх організація покладалась на генерал-хорунжого Володимира Янченка і підплк. Михайла Палія-Сидорянського. Загалом до групи увійшло 525 вояків (за іншими даними – близько сімсот), яким 25 жовтня з польських військових складів було таємно видано обмежену кількість зброї (200 рушниць і 10 000 набоїв до них та п'ять кулеметів з чотирма спорядженими набоями стрічками і 12 порожніми)³³. Решту зброї командування групи планувало захопити на теренах України шляхом роззброєння більшовицьких військових частин. Група мала відтягнути на себе прикордонні сили Червоної армії і цим дати можливість головним силам Повстанської армії УНР – Волинській групі – завдати основний удар у напрямку на Коростень і далі на Київ.

Волинська група почала формуватися ще у першій половині жовтня 1921 р. у таборі Олександрів з числа козаків і старшин дислокованих на цій території (а також і в інших таборах) дивізій Армії УНР, що виявили бажання взяти участь у визвольному поході. Її остаточне формування відбулося у прикордонних селах (Яринівка, Мицькі, Космопіль та ін.). Станом на 2 листопада її кількість становила 216 старшин і 663 козака, яким була вручена зброя (430 рушниць і 74 тисяч набоїв до них; 34 кулемети з набоями і стрічками до них; 150 піроксилінових шашок, 150 кг піроксиліну та 600 ручних гранат)³⁴.

³² І. Срібняк, *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу...*, с. 113.

³³ BNW, *Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński*, mf. 68848, Доповідь Ю. Тютюнника головному отаману С. Петлюрі, с. Балашівка, 2 XI 1921 р., к. 903.

³⁴ Там же, к. 904.

Під час скупчення вояків у прикордонній зоні було важливо дотриматись максимального режиму секретності, проте це завдання в силу багатьох обставин виконати було неможливо. По-перше, демаскувало плани ППШ те, що в таборах не робили таємниці з відряджень вояків на партизанку в Україну; по-друге, до самого Штабу ще влітку 1921 р. проникли радянські агенти, які до того ж посіли в ньому відповідальні посади. Існують підстави стверджувати, що одним з таких агентів був вже згаданий начальник Цивільного керування ППШ Йосип Добротворський – якому Ю. Тютюнник довіряв беззастережно. На жаль, слабкість та некомплектованість української контррозвідки дозволяла їм довгий час діяти, проводячи свою підривну роботу.

Розуміючи ймовірність „витоку інформації” польські урядові чинники дуже стримано поставились до організаційно-підготовчих заходів ППШ у польсько-радянському прикордонні. Бо ж офіційно Варшава послідовно заперечувала існування на своєму терені організованих військових відділів антибільшовицької спрямованості через те, що статті Ризького договору забороняли таку можливість. Тому попри таємні домовленості Державного центру УНР із вищим урядовим і військовим керівництвом Польщі про проведення партизанського рейду, останнє удавало про повну непоінформованість у цій справі. Таке становище призвело до того, що місцева військова й цивільна влада всіляко перешкоджала процесу формування повстанських відділів.

Тим не менш, вже в ніч на 26 жовтня 1921 р. Подільська група, перетнула польсько-радянський кордон та почала своє просування у східному напрямку. У перші ж дні повстанці цієї групи захопили значні військові трофеї, зокрема коней і вози. Загін із пішого і слабо озброєного перетворився на мобільний кінний відділ. Місцеве українське населення вітало появу повстанців, надавало їм їжу й залишки зброї, доглядало за кінями, проте уникало масово приєднуватися до загону, відчуваючи тимчасовість його перебування на теренах України. Відповідно до отриманого від генерала Ю. Тютюнника наказу, Подільський загін повинен був об'єднатися з головними силами Повстанської Армії не пізніше 10 листопада у районі умовного трикутника Житомир-Коростень-Тетерів.

Проте здійснити цього не вдалось через те, що Волинський загін, який перетнув кордон в ніч з 3 на 4 листопада, діяв не настільки успішно, незмігши захопити достатню кількість коней та возів, що значно ускладнювало швидке просування цієї групи повстанців. Після невдалого штурму станції Коростень, на рухливості загону негативно позначилась наявність значного обозу з пораненими та обмороженими (понад 150 поранених та обморожених вояків), а також швидке настання зими та випадіння снігу. Зрештою, 17 листопада Волинська група потрапила в оточення та прийняла

свій останній бій поблизу с. Малі Миньки. Понад 250 повстанців загинуло у бою, близько 400 вояків потрапило у полон. Штабу Волинської групи та окремим повстанцям (загалом – 109 осіб) пощастило уникнути полону та щасливо повернутись на територію Польщі. Аналогічно вчинили й вояки Подільської групи, які повернулись зі свого рейду 25 листопада.

Отже, поява у радянському запіллі вояків трьох повстанських груп не викликала, та зрештою, й не могла викликати загального збройного повстання, але засвідчила готовність українських патріотів до продовження боротьби за звільнення України від більшовицької присутності. ППШ протягом 1921 р. доволі ефективно відіграв роль організаційно-мобілізуючого чинника для всієї інтернованої Армії УНР, завдяки чому стала можливою консолідація й української політичної еміграції в Польщі. Разом з тим завдяки діяльності Штабу стала можливою апробація нових форм і методик партизансько-повстанського руху в Україні, а набутий досвід боротьби – хоч і в змінених формах – був використаний під час Другої світової війни.

Існування Штабу також стало наочним сигналом польській владі про те, що союзник Польщі – УНР – продовжує боротьбу з більшовизмом, а його ліквідація після невдачі II-го Зимового походу не означала повного припинення боротьби з червоною Москвою. У подальшому (у 1922–1923 рр.) військово командування і Державний центр УНР продовжували підтримувати національний антибільшовицький рух опору в радянській Україні, хоча ця допомога вже й не набувала форм і масштабів 1921 р. Проте лише сам факт продовження збройної боротьби окремих партизанських відділів під прапором УНР та існування таємного національного підпілля до 1924 р. мали вагоме значення. Ця боротьба була яскравим свідченням потенціалу української нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

Анотація

В статті проаналізовано деякі аспекти організаційно-агентурної діяльності Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР, для підготовки якої були використані документи, що зберігаються в Національному закладі імені Оссолінських (Вроцлав) та Національній бібліотеці (Варшава). Протягом 1921 р. штаб доволі ефективно відіграв роль організаційно-мобілізуючого чинника для всієї інтернованої в таборах Армії УНР, координуючи свою роботу з польською військовою розвідкою. Також його існування стало наочним сигналом польській владі про те, що союзник Польщі – УНР – продовжує боротьбу з більшовизмом, а його ліквідація після невдачі II-го Зимового походу не означала повного припинення боротьби з червоною Москвою. У подальшому Державний центр УНР продовжував надавати підтримку національному антибільшовицькому руху опору в радянській Україні, хоча ця допомога вже й не

набувала форм і масштабів 1921 р. Проте лише сам факт продовження збройної боротьби окремих партизанських відділів під прапором УНР та існування таємного національного підпілля до 1924 р. мали вагомим значення. Ця боротьба була яскравим свідченням потенціалу української нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

Ключові слова: Партизансько-Повстанський штаб, агентура, підпілля, Юрій Тютюнник, військова розвідка, Польща

Rzeczpospolita Polska i Ukraińska Republika Ludowa w walce z bolszewizmem w 1921 roku: działalność organizacyjna i agenturalna Dowództwa Partyzancko-Powstańczego Dowództwa Głównego URL (na podstawie materiałów ZNiO i BN)

W artykule dokonano analizy niektórych aspektów działalności organizacyjno-agenturalnej Dowództwa Partyzancko-Powstańczego dowództwa URL, do przygotowania których wykorzystano dokumenty przechowywane w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich (Wrocław) i Bibliotece Narodowej (Warszawa). W 1921 r. dowództwo odegrało efektywną rolę organizacyjną i mobilizacyjną dla całej Armii URL internowanej w obozach, koordynując jej współpracę z polskim wywiadem wojskowym. Istnienie armii było także wyraźnym sygnałem dla władz polskich, że sojusznik Polski, URL kontynuuje walkę z bolszewizmem, a jej likwidacja po niepowodzeniu drugiej kampanii zimowej nie oznacza całkowitego zaprzestania walki z czerwoną Moskwą. Następnie państwowe centrum URL kontynuowało wspieranie narodowego antybolszewickiego ruchu oporu na sowieckiej Ukrainie, choć pomoc ta nie przybrała formy i skali z 1921 r. Jednak sam fakt kontynuowania walki zbrojnej poszczególnych oddziałów partyzanckich pod flagą URL i istnienie tajnego podziemia narodowego do 1924 r. miały swoją wagę. Ta walka była żywym świadectwem potencjału narodu ukraińskiego, przejawem jego dążenia do niepodległości i rozwoju własnego życia państwowego.

Słowa kluczowe: sztab partyzancko-powstańczy, agentura, podziemie, Jurij Tiutiunnyk, wywiad wojskowy, Polska

The Polish Republic and Ukrainian People's Republic in the fight against Bolshevism in 1921: organizational and intelligence activities of the Partisan-Insurgent Chief Command of the UPR (based on materials from the ZNiO (National Ossoliński Institute) and BN (National Library))

The article analyses certain aspects of organizational and intelligence activities of the Partisan-Insurgent Command of the UPR, for preparation of which documents stored in the National Ossoliński Institute (Wrocław) and National Library (Warsaw) were used. In 1921, the command played an effective organizational and mobilization role for the entire Army of the UPR interned in camps by coordinating its collaboration with Polish military intelligence. The existence of the army was also a clear signal

for the Polish authorities that the ally of Poland, the UPR, continued the fight with Bolshevism, and that its liquidation after the failure of the second winter campaign did not mean complete cessation of the fight with red Moscow. Subsequently, the state centre of the UPR continued to support the national anti-Bolshevik resistance movement in Soviet Ukraine, even though this support did not achieve the form or scale of that in 1921. However, the very fact of continuation of the armed fight by individual partisan units under the flag of the UPR and the existence of the secret national underground until 1924 has its importance. This fight is vivid evidence of the potential of the Ukrainian nation, the manifestation of its desire for independence and the development of its own national life.

Keywords: partisan-insurgent headquarters, agency, underground, Jurij Tiutiunyk, military intelligence, Poland

Бібліографія

Архіви

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dz. Rękopisów
22/53/5, Наказ по Штабу Партизансько-Повстанських військ
Biblioteka Narodowa, Warszawa
Partyzancko-Powstańczy Sztab Ukraiński

Опрацювання

- Василенко В., *Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.)*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” 2008, ч. 1–2.
- Верига В., *Листопадовий рейд*, Київ 1995.
- Верстюк В., Файзулін Я., Скальський В., *Юрій Тютюнник. Від „Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали*, Київ 2011.
- Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.)*, дис. канд. іст. наук, Київ 1995.
- Дзера М., Плазова Т., *Діяльність розвідувального відділу Українського Партизансько-Повстанського Штабу* „Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького” 2009, № 3, ч. 1.
- Палієнко М., Срібняк І., *Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53)*, „Етнічна історія народів Європи” 2018, вип. 54.
- Плазова Т., *Висвітлення діяльності Українського Партизансько-Повстанського Штабу в міжвоєнний період (історіографічний аспект)*, „Гілея” 2017, вип. 125.
- Плазова Т., *Історіографічні та археографічні джерела про діяльність Українського Партизансько-Повстанського Штабу в боротьбі за відновлення суверенітету України*, „Військово-науковий вісник” 2008, вип. 10.

- Плазова Т., *Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)*, дис. канд. іст. наук, Львів 2005.
- Плазова Т., *Формування Українського Партизансько-Повстанського Штабу як координатора антибільшовицької боротьби у 1921 р.* „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2006, № 571.
- Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.* Збірка документів та матеріалів, ред. В. Сідак, Київ 1995.
- Сідак В., *Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.)*, Київ 1995.
- Срібняк І., *Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р.*, „Український історичний журнал” 2001, № 5.
- Срібняк І., *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*, Київ–Філядельфія 1997.
- Срібняк І., Палієнко М., *Уенерівська конспірація в Бессарабії. Створення підпільних структур та їх організаційно-бойова діяльність на півдні України (1921 р.)*, „Русин” 2018, № 3.
- Bruski J.J., *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.
- Bruski J.J., *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*, Kraków 2004.
- Krzak A., *Kontrwywiad wojskowy II RP przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939*, Toruń 2007.
- Sribnyak I., *Historia utrwalona w dokumentach. Źródłowe znaczenie zebranych archiwalnych Ossolineum dla rekonstrukcji działalności Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na Emigracji (na przykładzie kolekcji 22/53)*, „Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich” 2018, № 29.